

Ember-és állatábrázolás a magyar népi építészetben

PÁLL ISTVÁN

A magyar népi építészet kutatói munkáikban az egyes épületek leírása során többnyire megelégedtek a díszítőmotívumok felsorolászerű megemlítésével, azok gyökeréig csak igen kevés munka hatolt le. A magyar nép díszítőművészetét tárgyalva DOMANOVSKY György is megjegyzi, hogy „népművészetünknek éppen ez az a területe, melynek múltjáról legkevesebbet tudunk, és amelyre még csak nem is következtethetünk. Bizonyosra vesszük azonban, hogy különösen ott, ahol az építkezésben sok faanyagot használtak fel, a házormok, a mestergerendák, kapuk és kerítések díszítettek voltak. A nyugalom, a jobb mód megteremtette az alapját az otthon belső és külső díszítésének is.”¹

Mivel a legrégebb festett, faragott faormú ház 1813-ból maradt ránk, nem tudjuk, hogy volt-e díszítés a középkori magyar falusi házak oromfalán. Abból, hogy az e korból származó díszítések magas színvonalúak s kifinomult gyakorlatot mutatnak, feltételezhető, hogy a régi magyar falusi lakóházakra is kerültek díszítések, ha az építető vagy a kivitelező mester ezt igényelte. Egyébként a fa oromfalon mindig volt szelőlőzőnyílás, s ez magában hordozta annak lehetőségét, hogy azokat díszes formájúra készítsék.² Építésze-tről lévén szó, természetes, hogy az elemek java része a szerkezetből adódott, és csak igen kevés a rátett, *applikatív* díszítmény. Ugyancsak ritka a *körplasztika*, a szoborszerű megjelenítés. Ebbe a kategóriába az építészetben belül csak néhány, körben megmunkált figurális és ornamentális faragást sorolhatunk: ilyenek a kapu- és tornácbálványok s a kovácsok vas házoromdíszei.³

Vizsgálódásunk központi kérdése az, hogy a lakóházakon megjelenő díszítéseknek csupán esztétikai funkciójuk volt-e, vagy pedig jóval korábbi, ősi elemeket hordoznak magukban. Tény, hogy a mai néprajzi gyűjtés során ez utóbbiakra csak igen ritkán kapunk adatokat; az épületeken található ember-, állat- vagy virágmotívumokat már csupán díszítőelemként ismerik. Ha azonban mélyebben vizsgáljuk a jelenséget, legnagyobb részüknél távolabbi gyökerekig juthatunk el.

Bizonyos motívumoknak a házon és a lakótelek többi objektumán való megjelenése azok *védelmét* szolgálta. „A fő motíváló erő a biztonság igénye, az ember biztosítani igyekszik saját védelmét és a létfelté-

1 Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981. I/85.

2 Tóth János: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 71—72.

3 Domanovszky Gy. i. m. I/42—43.

teleit jelentő legszűkebb környezete, a ház és az udvar oltalmát.”⁴ A házat védő szokások — ill. azok tárgyiasult megjelenési formáiban a különböző jelek, így az ember- és állatalakok is — két fő fenyegetést kívántak elhárítani: az egyik a túlvilági, természetfeletti erők rontó szándéka, a másik veszélyt a házat fenyegető időjárás, természeti jelenségek jelentették.⁵ Távolinak tűnik az összehasonlítás, de mégis felvethetjük annak lehetőségét, hogy itt a finnugor népek folklórjából ismert háziszellemekhez hasonló formákról lehet szó,⁶ melyek figurális megjelenítése a ház különböző részein szinte személyessé tette a kapcsolatot köztük és a ház lakói között.

A magyar folklórban a házat védő szokások igen nagy hányada fűződik a ház nyílásaihoz, ami az ablak, az ajtó és a küszöb kiemelt fontosságát mutatja.⁷ A GUNDA Béla által közölt múlt századi csángó ház ajtajának ábrája megerősíti a fentebb elmondottakat,⁸ s még ki is egészíti annyival, hogy az ajtólap nagy felülete lehetőséget adott bizonyos termékenység-szimbólumok ábrázolására is (az ott megjelenő szarvas vagy őz szokatlanul nagy tögye utal erre).⁹

S hogy mégis miért olyan ritka az állat- és emberábrázolás az építészetben, arra talán az a magyarázat, hogy igen nagy szakértelmet kíván ezeknek az alakoknak a megformálása, s a parasztácok tudása sokszor nem volt elégséges elkészítésükhöz; ezért aztán legtöbbször csak igen stilizált formában sikerült az ábrázolásuk.

Konkrétan vizsgálva a figurális ábrázolásokat, megállapítható, hogy egyik legfontosabb megjelenési helyük a lakóházakon az *utcai homlokzat* és az udvar felőli hosszanti oldal. Az alakok megformálása többfajta technikával lehetséges: ha az oromfal deszkából készült, akkor *kifűrészeléssel* negatív vagy pozitív formák jöhetnek létre (így főleg madár- vagy állatalakokat formáztak meg). Ugyancsak ide tartoznak a többnyire a lakóházak udvari homlokzata előtt húzódó tornácok fűrészelt díszítései, melyek néha madarak és állatok alakjait mintázzák meg; DOMANOVSKY megfogalmazásával úgy is mondhatjuk, hogy e két hely volt a magyar parasztház „ünnepi viselete”.¹⁰ Elterjedésük a XIX. század végére, a XX. század első felére tehető, s kizárólag díszítő funkciót töltenek be.

4. Bartha Elek: Házkultusz. Debrecen, 1984. 81. (Studia Folkloristica et Ethnographica 14.)

5. Bartha E. i. m. 68.

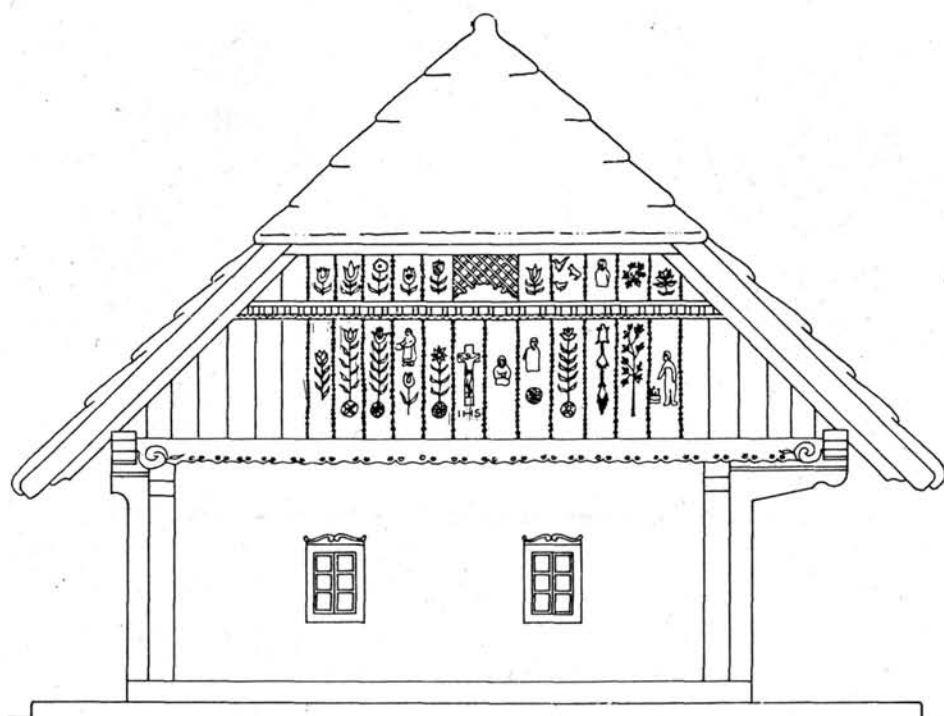
6. Utalhatunk itt D. K. Zelenyin: Ember alakú ongonok a szibériai népeknél. In: a Tejút fiai. Budapest, 1980. 89—105. és Gunda Béla: A lakóházat védő mágikus jelek. Index Ethnographicus II. (1957) 192—198. munkájára.

7. Bartha E. i. m. 69. Ezt erősíti az a tény, hogy a mordvinok külön védőszellemeknek tulajdonították a ház egyes részeinek, az ajtónak, ablaknak az őrzését (Bartha E. idézi Harva Uno munkáját, i. m. 60.), s még e században is sok helyen díszítették ember- és állatrajzokkal az ajtók és ablakok kereteit (V. N. Belicer: Zsilüe i hozjajstvennüe posztrojki mordvü-moksi na territorii Mordovszkoj ASzSZr v konce XIX — pervoj polovine XX. v. In: Issledovanija po materialnoj kulture mordovszkovo naroda. Moszkva, 1963. 161—191.)

8. Gunda B. i. m. 195—196.

9. Gunda B. i. m. 197.

10. Domanovszky Gy. i. m. I/39.

1. Házoromdíszítés (Göcsej) — Tóth J. 1965. 53.

A Dunántúl déli és nyugati megyéiben festett vértelék-megoldásokkal találkozhatunk, melyek kimondottan parasztművészek munkái voltak, s kevés rokonságot mutattak a később tárgyalandó templommennyezetekkel.¹¹ Alakos ábrázolásaik főként vallásos témájúak (Mária és a kis Jézus, Szent Flórián képei),¹² de ritkábban világi motívumok is találhatóak közöttük (pl. teknősbéka vagy más állatalakok,¹³ kígyók, madarak stb.).¹⁴ (1. kép) Közös vonásuk, hogy a *reneszánsz* kései hagyatéka-képpen jöttek létre.

A kőből, téglából, sárból épült, vakolt tűzfalak díszítése más technikát igényelt, mint a deszkából készültké. Az ezeken megjelenő ember- és állatalakokra a *klasszicista* stílus nyomta rá a bélyegét. Némelyiken heraldikai fogantatású állatalakokat fedezhetünk fel.¹⁵

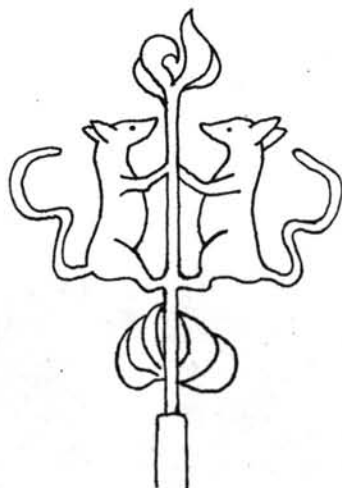
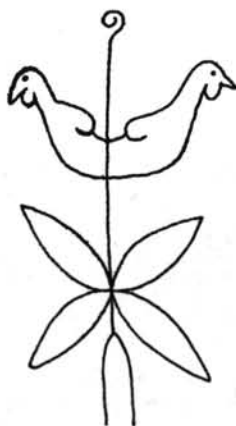
11 Domanovszky Gy. i. m. I/91.

12 Tóth János: Göcsej népi építészete. Budapest, 1965. 46., 51., 58.

13 Tóth J. 1965. 58.

14 Tóth J. 1961. 74.

15 Pl. egy csopaki (Veszprém n.) présház 1878-ból való homlokzati vakolatdíszén két oroslán egy pajzsot fog közre, melyben az építés évszáma és az építető neve olvasható (Hofer Tamás—Fél Edit: Magyar népművészet. Budapest, 1975. 116.). Hasonló heraldikus gyökerekre vezethető vissza egy szegedi, deszkából készült vértelékdíszítés, melyen két griff fogja közre a magyar címet (Domanovszky Gy. i. m. II/33.).

2—3. Házoromszűcsök vasból (Nagykunság) — Balassa—Ortutay 1979. 402.

4—5. Szalmacsűcsök (Öcsej) — Gönczi F. 1914. 411.

6. „Pap” a házcsúcson (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 413.
7. Szénabedobó oromsúcsa (Szatmárcseke) — saját gy.

8—9. Tetőnyársak felső végei (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 412.

10—11. „Papok” a házcsúcson (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 412.

Az utóbb említett anyagokból készült homlokzatokon található katalikus vidékeken kisebb-nagyobb fülkék, melyeket különféle szentek szobrai számára alakítottak ki, de ezek jellegüket tekintve nem tartoznak a szorosan vett népi építészet témakörébe.

Állat- s néha emberábrázolásokkal is találkozunk a *háztetők csúcsain*. A főként fából készített nyársaknak valamikor az égiháború, a villámütés elhárítása volt a feladatuk — írja GÖNCZI Ferenc monográfiájában.¹⁶ A házcsúcs-nyársaknak a moldvai csángóknál madár,¹⁷ Göcsejben a legfejlettebb — s egyben igen ritka — alakjuk emberfej formájú volt.¹⁸ (4—5. *ábra*) Több helyen deszkából fűrészelték ki emberi alakokat,¹⁹ (6., 8., 10., 11. *ábra*), s ezek formájukat tekintve hasonlatosak a szélirány jelzésére szolgáló „szélkakasokhoz”.²⁰

A házormokra a kovácsok által vasból készített nyársakat is felszereltek. E reneszánsz örökséget hordozó nyársak az egész magyar nyelvterületen elterjedtek, de legszebb darabjaikat az Alföldről ismerjük. Kovácsolt madár- és állatalakokkal díszített házoromdíszek szép példányait őrzik a múzeumok a Nagykunságból.²¹ (2—3. *ábra*)

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a házormokon elhelyezett, lófej formájúra kifaragott díszítések. Leggyakrabban a szalmatetők szél elleni védelmére szolgáló deszkáinak a tetőgerincen túlnyúló, egymást keresztező végeit fűrészelték ki ilyen alakúra. (7. *ábra*) A ház megrontásának megakadályozására a háztetőre kitűzött lókoponyákkal már igen sok tanulmány foglalkozott, s monográfia is született e témából,²² így itt részletesebben nem foglalkozunk vele. Elég annyit említeni, hogy e szokás a római kor óta ismeretes Európa-szerte, s a magyar népi építészetbe is a lókoponya (vagy az erdélyi magyarságnál ugyanilyen célt szolgáló berbécfej²³) helyettesítésére jelentek meg a fából készült lófejek,²⁴ különösen a magyar nyelvterület déli részén.

A ház belsejében igen ritka az ember- vagy állatábrázolás. Esetenként kiváltságos helynek számított a *mestergerenda*,²⁵ mely a fődém fő tartóelemeként szolgált. Adataink szerint néhány esetben ezeket is el-

16 Gönczy Ferenc: Göcsej 's kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 411.

17 Kós Károly: Építkezés. In: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 72.

18 Gönczy F. i. m. 410., 414.

19 Gönczy F. i. m. 412.

20 Hasonló megoldásokat közöl Kútvolgyi Mihály a kalotaszegi Nyárszóról és Mákóról (Virágok vetélkedése. Budapest, 1981. 108., 110. és 117. kép), valamint Kós Károly a moldvai Bogdánfalváról és Onyest-ről (Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 72.)

21 Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979. 400—402.

22 R. Wolfram: Die gekrenzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen. Wien, 1968. (idézi: Bartha E. i. m. 79.)

23 Kós Károly: Építkezés. In: Kis-Küküllő-vidéki magyar népművészet. Bukarest. 1978. 56. és Vámszer Géza: Eletforma és anyagi műveltség. Bukarest, 1977. 110.

24 Bartha E. i. m. 77.

25 Bartha E. i. m. 104.

látták figurális díszítésekkel (a Bereg megyei Tarpán oroszánok, madarak, lovas huszár,²⁶ egy székely ház mestergerendáján pedig a bibliából ismert cethal ábrája volt kifaragva²⁷).

A fentebb elmondottakból következik, hogy nem csupán a házat, hanem az egész portát meg kívánták őrizni az ártó szándékú látogatóktól. Főként a *kapubálványokat* látták el figurális díszítésekkel, melyek — LÜKŐ Gábor szerint — helyenként „a női sírszobrok ősi formáit is megőrizték.”²⁸ Ember alakúra kifaragott, szoborszerű vagy domborműves példányaik a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein bukkanak fel (12—15. ábra), s a kutatók véleménye egyöntetű abban, hogy valamennyi gonoszúzó, mágikus jelentést hordoz,²⁹ s valószínűleg a házat és háznépet védő szellemeket ábrázolhatta.³⁰ Egyes kapufélfák sárkányos — nőalakos díszítésének alkotóját a magyar népmesék bejáratot őrző és leányrabló sárkánya ihlethette.³¹ Az erdélyi kiskapuk faragott sárkánymotívumai³² (16—17. ábra) rokonságot mutatnak az alföldi kiskapuk fedelén nyújtózó, deszkából kifűrészelt kígyókkal,³³ melyek a néphit ugyancsak házörző vagy szerencsét hozó házikigyóit ábrázolják.³⁴ LÜKŐ Gábor a keleti kapuk napjainkig fennmaradt formális sajátosságait véli felfedezni ezekben,³⁵ míg mások pusztán esztétikai díszítést látnak bennük.³⁶ Ugyancsak esztétikai funkciót töltenek be az alföldi kiskapuk tetejének deszkából kifűrészelt páros-galamb díszítései.³⁷

Csupán szórványos adataink vannak a lakóházak ill. más épületek egyéb elemeinek ember- vagy állatalakos díszítéséről. A szoborszerű megformálások közül egy emberfej formájára megmintázott erdélyi tornácoszlop³⁸ (18. ábra), néhány matyóföldi (Borsod megye) ól tüzelőinek és szénatartóinak függőleges oszlopain kiképzett emberfejek³⁹ (20—23. ábra), egy ráckevei (Pest m.) vizimalom emberfejjé formált cölöpvége⁴⁰

26 Kútvölgyi Mihály: Szól a figemadár. Szatmári és beregi fafaragások. Budapest, 1984. 35. kép.

27 Kós Károly: Építkezés. In: Kászon székely népművészet. Bukarest, 1972. 46.

28 Lükő Gábor: A magyar lélek formái. Budapest, 1942. 217. Megállapításának alátámasztására Lükő közli egy régi oroszországi török sírszobor rajzát, mellette egy székely és egy kalotaszegi kapubálvány ábráját.

29 Kós K. 1978. 78. és Lükő Gábor: Kiskunság régi képfaragó művészete I. Kecskemét, 1983. 118.

30 Torbágyi-Novák József: Kapubálványfejek. Néprajzi Értesítő XVIII. (1926) 178.

31 Lükő G. 1983. 118.

32 Kós K. 1978. 78.; Lükő G. 1942. 48., Kútvölgyi M. 1981. 57—60. kép.

33 Lükő G. 1942. 48., Erdész Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban Debrecen, 1984. 147. (Studia Folkloristica et Ethnographica 12.) és Dankó Imre: Hajdúböszörmény népi építkezése. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. Debrecen, 1968. 373.

34 Kós K. 1978. 78. és Erdész S. i. m. 149.

35 Lükő G. 1942. 256.

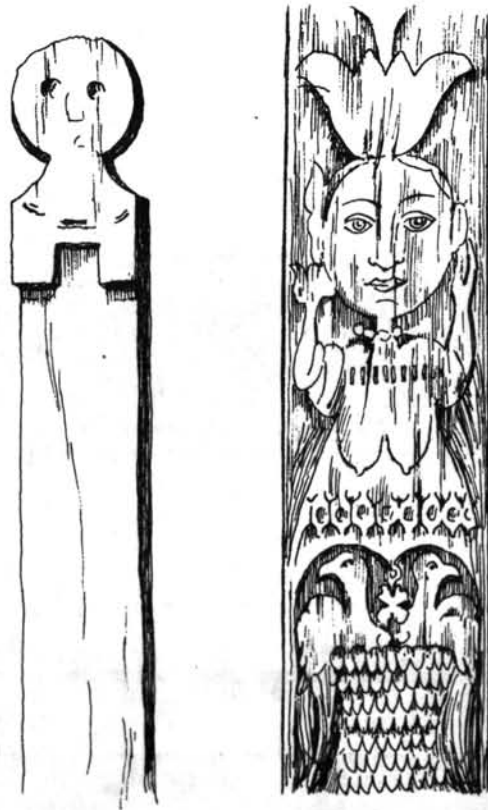
36 Tóth J. 1961. 130. és Erdész S. i. m. 149.

37 Dankó I. i. m. 373. és Újléta (saját gy.).

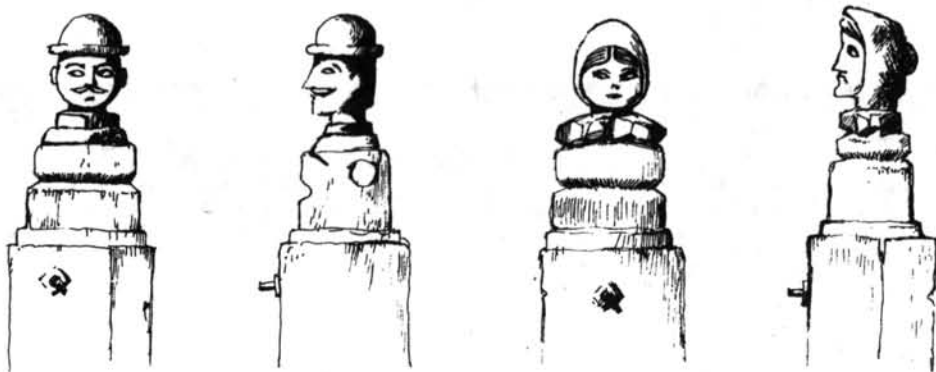
38 Vámszer G. i. m. 107.

39 Kóris Kálmán: Matyóföldi tüzelők és szénatartók. Néprajzi Értesítő V. 1905. 249—263.

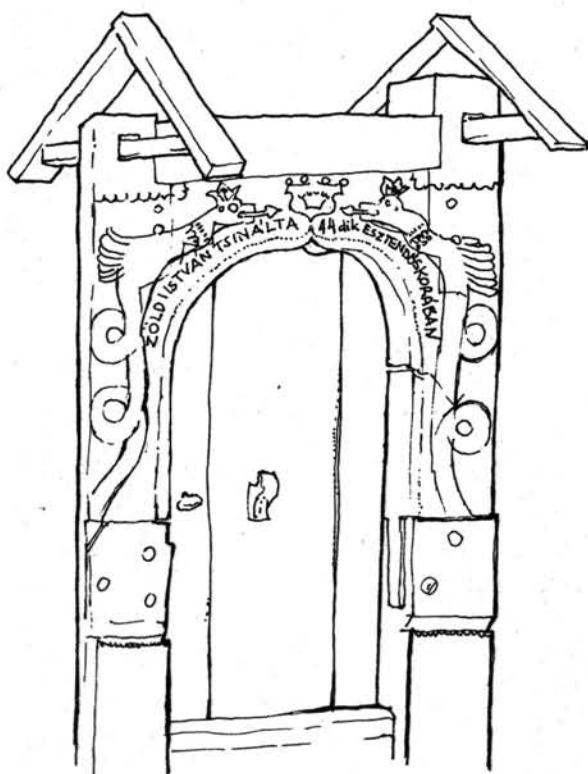
40 Hofer T.—Fél E. i. m. 222.

12—13. Kapubálványok (Kalotaszeg és Székelyföld) — Lükő G. 1942. 224.

14—15. Kapufélfák (Vecsés) — Torbágyi—Novák L. 1926. IV. tábla 124—125.

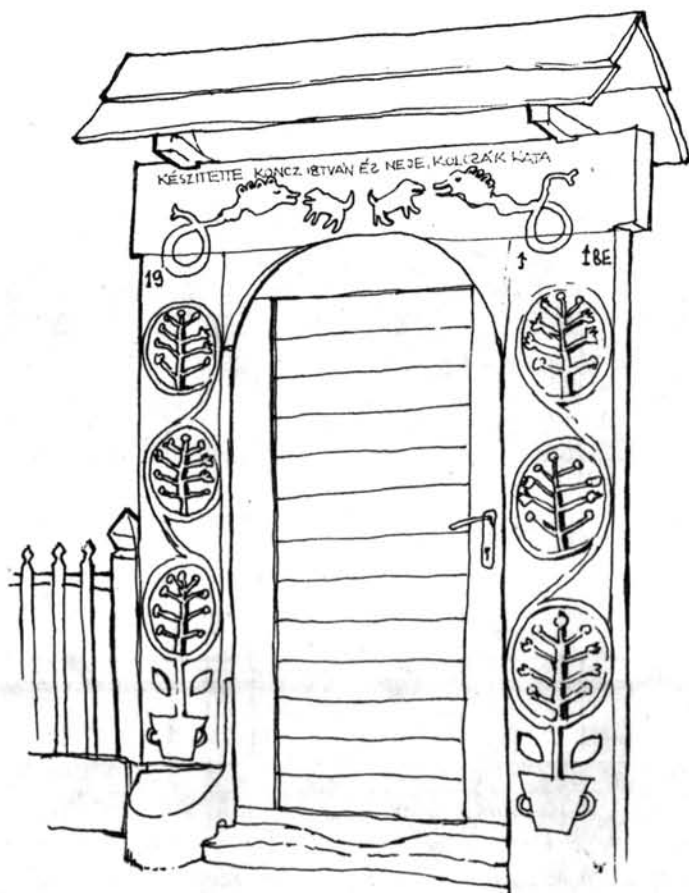

16. Kiskapu (Magyarlapád) — Kós K. 1978. 77.

(19. ábra) vagy a Bereg és Szátmár megyében gyakori lófej formájúra kifaragott kútágások⁴¹ érdemelnek említést. Sajnálatos, hogy napjainkban az egész nyelvterületen terjednek a giccses homlokzatdíszítések, melyek vagy festett, (ill. mozaikkockákból kirakott), vagy ahol ügyeskező kőfaragók élnek, szoborszerű megfogalmazást nyernek.⁴² A magyar népi építészet ezen elszórt adataiból távoli, kultikus gyökerekre nem kö-

41 Kútvölgyi M. 1984. 73. kép és saját gyűjtés. Párhuzamként idézhetjük Mosinszkaja megállapítását: „az obi-ugorok architektúráis művészetében van rá példa, hogy bizonyos szerkezeti elemeket szoborszerűen megfaragnak. V. N. Csernyecov említi, hogy állatábrázolásokat, egyebek közt mezei nyulakat lehet látni a tetőgerendát alátámasztó ágasfák végén. A szoborszerűen megfaragott alakokat különösen elterjedten alkalmazták a kultikus helyeken emelt építmények és egyéb alkalmazosságok egyes elemein.” (V. J. Mosinszkaja: Óskori szoborművészet Nyugat-Szibériában. In: A Tejút fiai. Budapest, 1980. 62.)

42 Kedvelt motívum az utcai két ablak között a szarvas ábrázolása (Kálmánháza saját gy. vagy Bakó Ferenc: Település és népi építkezés. In: Répáshuta. Miskolc, 1984. 120.), de tudunk olyan kőfaragóról is, akinél a kerítésoszlopok, a lakóház bejárati és balkon„rácsai” is mind különféle ember- és állatformára vannak kőből kifaragva. (Magyarvista — Románia — saját gy.)

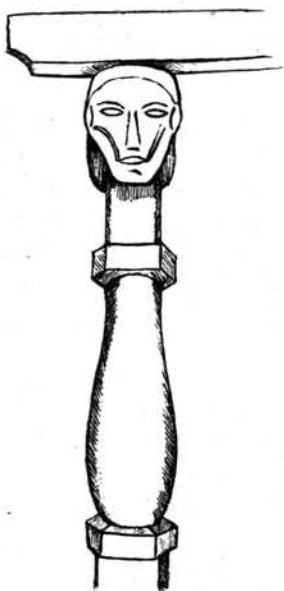

17. Kiskapu (Nagykend) — Kós K. 1978. 75.

vetkeztethetünk, inkább „egy-egy gazda barkácsoló, művészkedő kedve nyilatkozott meg bennük, hagyományossá váló népművészeti munka nem nőtt ki belőlük.”⁴³

Bár nem tartozik szorosan a népi építészethez, alkotóik révén mégis ide sorolhatjuk a protestáns templomok *festett asztalosmunkáit*. A festett deszkamennyezetek valószínűleg a XVII. század végén, a török hódoltság után terjedtek el az egész magyar nyelvterület protestáns vallású részein. Mivel a protestáns egyházközségek szegények voltak, olcsóbb megoldást keresve jutottak arra a felismerésre, hogy a középkori templomok beomlott boltozatait könnyebben és főleg olcsóbban lehetett

43 Domanovszky Gy. i. m. I/100.

18. Tornácoszlop (Csik m.)
Vámszer G. 1977. 107.

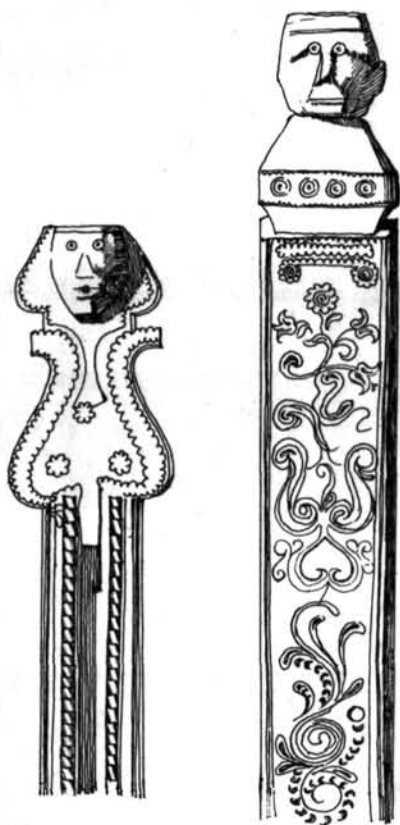

19. Vízimalom cölöpfeje (Ráckeve)
Hofer T.—Fél E. 1975. 222.

20—21. Szénatartó oszlopai (Mezőkövesd) — Kóris K. 1905. 261.

festett deszkákkal pótolni, mint újraboltozni.⁴⁴ „A református templomok alakos ábrázolásaiban, bármily gyarló kivitelűek is azok, úgy látszik, kedvét lelte a képektől eltiltott gyülekezet. Egy-egy hosszú prédikáció alatt úgy nézegethette a mennyezetet, mint a gyerek a képeskönyvét.”⁴⁵ A virágos-leveles díszítés mellett álló figurális táblák viszonylag csekély számban maradtak fenn. „Stilizálásuk a XVI. századtól fogva túlnyomóan későreneszansz, kevés barokkal vagy rokokóval; ezek azonban nem tiszta, hanem provinciális, helyenként és legkésőbbi megnyilatkozásaikban a népművészetbe hajló stílusok. Motivumaik közé igen sok török elem keveredett.”⁴⁶

22—23. Tüzelőszlopok (Mezőkövesd) — Kóris K. 1905. 258.

44 Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Budapest, 1968. 15.

45 Tombor I. i. m. 29.

46 Tombor I. i. m. 19—20.

A figurális díszítések többnyire vallásos, bibliai témák megfogalmazásai. Egy-egy tábla egy-egy gondolatot tartalmaz. Mivel a protestáns egyházak általában elvetették a vallási témák természetű ábrázolását, azok áttételes formában s a középkor szimbolikájában gyökerező sajátos jelképrendszert alkotva jelennek meg.⁴⁷ A figurális táblákban azonban nem kell mindenáron vallási szimbólumokat keresni, hiszen az alajos minták egy részének elterjedése, ill. átvétele mintakönyvek segítségével történt. Mivel a művészek a konkrétan érzékelt valóságból indulnak ki, műveik valamilyen formában mindig kapcsolódnak a tágabb vagy szűkebb környezet eseményeihez, szokásaihoz, meséihez.⁴⁸ Emiatt tehát a festett mennyezetek tábláin szereplő ember- vagy állatalakoknak csupán egyik forrása lehetett az egyházi ikonográfia, a motívumok más része a népművészetben és a néphitbeli szimbolikában gyökerezik.⁴⁹

Összegezve a magyar népi építészetben meglévő figurális ábrázolásokat, megállapíthatjuk, hogy azok egy része (különösen ami a ház és a porta bejáratainál megjelenő ember- vagy állatábrázolásokat illeti) mágiikus, kultikus eredetre vezetők vissza, s bennük a finnugor népek háziszellemeit véljük felismerni; a főleg a XIX. század végétől jelentkező homlokzat- és tornácdíszeknek kizárólag díszítő, esztétikai funkciójuk volt és van. A népi építészetben legtöbb esetben az építő mester vagy a barkácsoló, művészkedő kedvű házigazda ügyességétől függően található figurális díszítmények.

Ami a protestáns templomok festett mennyezetkaszettáit illeti, megfigyelhető, hogy az ott viszonylag kis számban megjelenő figurális táblák egy része képekben feldolgozott bibliai témákat ábrázol, más részük pedig a gyülekezet tagjait foglalkoztató problémák, környezetükben, életükben meglévő motívumok szimbolikus kifejezéseit tartalmazza.

47 Kovács Béla: A noszvaji templom festett famennyezete. In: Az Egri Múzeum Évkönyve III. Eger, 1965. 150.

48 Vilhelm Károly: Festett famennyezetek. Alajos ábrázolások a XV—XVIII. századi erdélyi templomokban. Bukarest, 1975. 10.

49 Szabadfalvi József: A megyaszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Miskolc, 1980. 25. (Borsodi Kismonográfiák 9.)

